

УКРАЇНСЬКІ ЕМІГРАЦІЙНІ ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ВИДАННЯ 1920-х років: СПОГАДИ, ДОКУМЕНТИ, МАТЕРІАЛИ

Інна Морозова

*молодший науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаника*

Проаналізовано праці українських дослідників і бібліографів мемуаристики у 1920-х рр. Розглянуто спогади безпосередніх учасників національно-визвольних змагань, а також окремі збірники документів і матеріалів, що вийшли друком у Берліні, Відні, Празі та Львові у 1920-х рр.

Ключові слова: *спогади, документи, історичне джерело, національно-визвольні змагання, мемуаристика.*

The article analyzes works of Ukrainian researchers and bibliographers of memoirs in the 1920s. It examines the memoirs of direct participants of the Ukrainian liberation movement, as well as certain collections of documents and materials that were published in Berlin, Vienna, Prague and Lviv in the 1920s.

Keywords: *recollections, documents, historical sources, the national liberation movement, memoirs.*

Проанализированы работы украинских исследователей и библиографов мемуаристики в 1920-х гг. Рассмотрены воспоминания непосредственных участников национально-освободительной борьбы, а также отдельные сборники документов и материалов, вышедших в свет в Берлине, Вене, Праге и Львове в 1920-х гг.

Ключевые слова: *воспоминания, документы, исторический источник, национально-освободительное движение, мемуаристика.*

У 1920-х рр. з'явився значний масив видань, які містять фактичні матеріали, документальні пам'ятки, спогади про українські визвольні змагання, зафіксовані пером їх безпосередніх учасників. Ці видання є важливим історичним джерелом для уточнення мало-відомих фактів, вони доповнюють архівні документи та матеріали з преси, а також надають у розпорядження дослідників всебічний фактичний матеріал для глибокого вивчення найважливіших процесів, які відбувалися в Україні впродовж 1917–1921 рр. Найбільшу кількість серед цих видань становлять мемуари.

Характерною ознакою мемуарних видань досліджуваного періоду є те, що автори зображали події фактично під час, або одразу після їх завершення. Як зазначала дослідниця української мемуаристики того періоду Марія Федунь, «авторами споминів були, здебільшого, не люди похилого віку, а представники молодого покоління, котре, відчувши свою причетність до неперехідних моментів у житті нації, вважало своїм обов'язком відтворити «побачене, пережите й перестраждане», особливо в часи визвольних змагань» [66, с. 21].

У 1920-х рр. багато вчених, істориків, громадсько-політичних та державних діячів велику увагу приділяли питанням суспільного значення мемуарів, підкреслювали їх важливість та закликали до написання спогадів. Так, Симон Петлюра у «Листі до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка» писав: «Завдання авторів, що сьогодні пишуть про недавні часи нашої боротьби, подати якнайбільше фактів про неї, зберегти якнайбільше документальних матеріалів, дотичних галузів та сторін нашого державного будівництва. Очевидна річ, що спогади, в формі мемуарів опрацьовані, учасників цієї боротьби [є] також цінним джерелом, з якого пізніш історик буде користуватись для ширшої об'єктивної оцінки ще не закінченого процесу в житті нашої нації» [51, с. 220]. Український громадський діяч і письменник Андрій Чайковський, наголошуючи на необхідності фіксації спогадів, стверджував: «Ніякий Українець не повинен забирати з собою у могилу того, що знає, що він пережив, а що може мати загальний інтерес, хочби із малої закутини нашої землі. Такі спомини, вкупі з другими такими споминами складатимуть хроніку-літопис минулого і це буде важним джерелом для будучого історика» [70, с. 6].

Вагомий внесок у розвиток мемуаристики здійснив відомий історик, бібліограф і громадський діяч Іван Кревецький (1883–1940). Досліджуючи історію Галичини кінця XVIII — першої половини XIX ст., вчений відзначив легковажне ставлення українців до написання мемуарів. А зауваживши брак архівних документів періоду визвольних змагань, всіляко заохочував співвітчизників до написання спогадів, щоб події національно-визвольних змагань не пішли у забуття. З метою популяризації мемуарного жанру Іван Кревецький у співавторстві з Осипом Назаруком видав брошуру «Як писати мемуари: пояснення і практичні вказівки» [25] з

методичними рекомендаціями з написання спогадів. Варто зазначити, що І. Кревецький і сам брав участь у національно-визвольних змаганнях, вступивши свого часу до лав Української галицької армії. Після відтіснення західноукраїнських військових з'єднань у 1919 р. за Збруч він разом з урядом і військовим командуванням переїхав до Кам'янця-Подільського, де працював у пресовому відділі УГА при редакції часопису «Стрілець» та завідував історично-архівним відділом УГА [58, с. 6]. У 1919 р. в Кам'янці-Подільському накладом «Стрільця» вийшла друком праця І. Кревецького «Українська мемуаристика: її сучасний стан і значіння» [22]. У розвідці автор окреслив теоретичні ознаки української національної мемуаристики, здійснив типологію мемуарів, виділивши спомини, автобіографії й подорожні записки. Ці дві брошури, в яких автор наголошував на цінності мемуаристики, розповсюджувались серед старшин і стрільців Української галицької армії й, через велику популярність та незначний тираж, перевидавались двічі — у 1921 р. [24] та 1923 р. [23].

Більшість вітчизняних покажчиків та бібліографічних списків, присвячених виключно реєстру матеріалів до історії національно-визвольних змагань та спогадів їх учасників, вийшли друком ще у 1920–1930-х рр. у Галичині. Це свідчить про те, що тема мемуаристики була на той час надзвичайно популярною і актуальною у суспільстві та розроблялась здебільшого західноукраїнськими вченими. Наведемо основні з цих бібліографій.

Чільне місце серед бібліографічних реєстрів, що охоплюють вітчизняні мемуарні джерела, присвячені Першій світовій війні та Українській революції, посідає праця відомого українського бібліографа Івана Калиновича «Українська мемуаристика 1914–1924» [64], вперше опублікована у 1924 р. на сторінках часопису «Стара Україна». Розцінюючи значення мемуарів, автор відзначав, що «їх не в силі заступити ні офіційальні акти, ні історичні документи. Мемуари, це живі пам'ятки життя наших предків, фотографічні знімки людей даної епохи, світогляду, звичаїв та обичаїв» [64, с. 3]. У двох розділах покажчика: «Всесвітня війна (1914–1918)» та «Україна (1917–1924)» І. Калинович зібрав основну мемуарну літературу (як окремі видання, так і статті з журналів та газет), видану впродовж 1914–1924 рр.: матеріали про Українську армію

на Великій Україні, Галицьку армію, Українських січових стрільців. Крім українських, укладач подав у покажчику праці польських і німецьких мемуаристів, а також спогади представників білогвардійського руху. Зауважимо, що Надія Любовець у своїх статтях [33, с. 504; 35, с. 74] помилково приписує І. Калиновичу ще й авторство покажчика «Наша мемуаристика (1900–1910)». Насправді цю працю у львівському літературно-науковому тижневику «Неділя» [21] опублікував Іван Кривецький.

Подальше бібліографування вітчизняної мемуаристики, переважно праць, присвячених історії українських визвольних змагань, можна простежити у покажчиках і списках, надрукованих у львівському «Літописі Червоної Калини» [57]. Впродовж 1929–1930 рр. у постійному розділі журналу під назвою «Бібліографія» виходив друком «Спис жерел до історії української визвольної війни 1914–1921 рр.», який уклав Осип Думін, підписавши його криптонімом А. К. (Антін Крезуб — псевдонім О. Думіна). Цей бібліографічний реєстр, за словами укладача, був ніби продовженням «Української мемуаристики» І. Калиновича, хоча й містив, крім спогадів, публікації немемуарного характеру. Як доповнення до цього покажчика у 1930 р. «Літопис Червоної Калини» надрукував бібліографічний список «Українська військова література 1914–1923» сотника Корнія Купченка, до якого увійшли видання, надруковані українською мовою на українських землях та за кордоном, які не були зазначені у реєстрі «Спис жерел до історії української визвольної війни 1914–1921 рр.». Найповнішим бібліографічним покажчиком, який публікувався на сторінках «Літопису Червоної Калини» впродовж 1931–1939 рр., був «Список жерел до історії української визвольної війни 1914–1921 рр.», який уклав Іван Шендрик. Крім спогадів, автор включив до списку некрологи, розвідки, біографічні нариси та начерки військового побуту.

Змістовною є опублікована у 1966 р. у Наукових записках українського технічно-господарського інституту бібліографія Іллі Чайковського під назвою «Наша мемуаристика», видана також як окрема відбитка [71]. У покажчику укладач подав досить докладний список мемуарних видань, що вийшли друком до 1945 р., хоча й не включив статті з календарів та часописів. Натомість виокремив зміст збірників, що складаються із спогадів, а також подав рецензії на видання та по можливості розкрив псевдоніми.

Нині дослідження мемуарних джерел відбувається у двох напрямках: фактичному (як джерела інформації про минуле) та культурологічному (як пам'ятки культури відповідного періоду). Питання української мемуаристики розробляє чимало вчених, однак комплексного дослідження з історії та теорії вітчизняної мемуаристики поки що немає. Окремі аспекти мемуаристики (згідно з метою конкретного дослідження) розглянуто у дисертаційних роботах Ю. Каліберди [16], М. Федунь [67], А. Малика [36], В. Пархоменка [47], у статтях Н. Любовець [32; 33; 35], Р. Пирога [53; 54], І. Войцехівської [6], У. Єловських [13], а також у монографіях М. Федунь [66] та В. Пархоменка [48].

У своїх працях [15, с. 416; 16, с. 15; 32, с. 280; 34, с. 604] дослідники зауважують, що на сьогодні в Україні не видано жодного бібліографічного покажчика, який охоплював би всю історію української мемуаристики, а також не існує жодного інтернет-джерела, повністю присвяченого лише українським мемуарам. Велика кількість спогадів учасників національно-визвольних змагань в Україні, а також документів та матеріалів про ці змагання, розпорошена у різних бібліографічних покажчиках, що значно знижує ефективність пошуку та залучення їх до досліджень.

Серед сучасних покажчиків, які фіксують друки 1920-х рр. досліджуваної тематики, можна відзначити науково-бібліографічне видання «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» [65], яке підготували співробітники Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У ньому зібрано друковані матеріали, що висвітлюють добу Української революції, видані впродовж 1917–2000 рр. українською та російською мовами, незалежно від місця видання. У кожному з шести розділів покажчика література розміщена у такій послідовності: документи, спогади, огляд джерел, загальні праці до всього розділу.

Цінним бібліографічним джерелом для дослідників історії українського книговидання загалом та вітчизняної мемуаристики зокрема є багатотомний бібліографічний покажчик «Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939» (Т. 1 : 1914–1919 [61]; Т. 2 : 1920–1923 [62]; Т. 3 : 1924–1927 [63]). У покажчику зареєстровано, згідно із хронологічними рамками кожного тому, західноукраїнські та українські еміграційні

видання, серед яких і масив мемуарної літератури та видань, що містять документи і матеріали з історії визвольних змагань.

Вони і є об'єктом нашого дослідження. Джерельною базою слугували три томи згаданої бібліографії «Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939», а також реєстр видань, опрацьованих під час роботи над четвертим томом цього покажчика, що охоплює 1928–1931 рр.

Більшість історико-мемуарних видань досліджуваного періоду побачили світ в основних еміграційних центрах — Відні, Берліні, Празі, а також — у Львові. За змістом та авторством цей масив видань можна поділити на дві групи: а) політичні: мемуари державно-політичних діячів різних професій — істориків, дипломатів, літературознавців, педагогів; б) військові: спогади безпосередніх учасників збройної боротьби — генералів, старшин і стрільців Легіону Українських січових стрільців і Галицької армії.

У 1920-х рр. найчисленнішим осередком української еміграції і відповідно основним на той час центром українського видавничого руху за межами України був Відень. Представники української інтелігенції та провідні політичні й воєнні діячі українського визвольного руху, опинившись після поразки національно-визвольних змагань на чужині, продовжували активну громадсько-політичну діяльність. Водночас бажання переосмислити причини невдач та прорахунків, описати політичні реалії періоду Української революції, зафіксувати свої спогади, спонукало до появи в цей час у Відні багатьох мемуарних праць.

Так, у 1921 р. Український Соціологічний Інститут у Відні започаткував серію матеріалів до історії Української революції під назвою «Українська революція: Розвідки і матеріали». У чотирьох книгах цієї серії вийшла друком праця громадсько-політичного діяча Павла Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр.» [68]. Обіймаючи у 1917 р. в уряді В. Винниченка посаду генерального писаря, П. Христюк мав можливість опрацювати численні офіційні документи, які використав для написання книги. У цих спогадах, підкріплених багатим фактичним матеріалом, П. Христюк подав інформацію про діячів українського визвольного руху, проаналізував діяльність партій та революційні процеси, висвітлив історію боротьби українського народу за власну державу.

П'ятою книгою в серії «Українська революція: Розвідки і матеріали» у 1922 р. вийшла друком фундаментальна праця українського політичного діяча, члена уряду ЗУНР, правознавця та дипломата Михайла Лозинського під назвою «Галичина в рр. 1918–1920» [31]. У виданні автор синтетично подав матеріали, що висвітлюють політичні реалії у Галичині в часи будівництва ЗУНР. Перебуваючи на час написання книги у вимушеній еміграції, М. Лозинський не мав можливості повною мірою використати фактичні джерела, про що він зазначив у передмові до видання: «На скільки я сам був учасником подій, має вона [книга] до деякої міри мемуарний характер. Там знов, де треба було опиратися виключно на документи (акти державної влади, преса і т. п.), я мусів обмежитися матеріалом, який міг зібрати в еміграційній обстанові» [31, с. 3]. Сучасник М. Лозинського, публіцист і політик Іван Кедрин-Рудницький, у передмові до другого видання цієї праці, характеризуючи автора, писав: «Людина з високою освітою, публіцист, політик, колишній член Державного Секретаріату ЗУНР, опісля член її делегації на Мірову конференцію у Парижі, був першорядним знавцем тодішніх історичних подій і одним із нечисленних знавців різних закулісних махінацій [19, с. VII]. Праця М. Лозинського, основана на особистому досвіді державного будівництва та власних спогадах, є цінним та об'ємним нарисом політичної історії ЗУНР. У виданні подано важливі історичні матеріали, зокрема стосовно відступу зі Львова українських сил, Чортківської офензиви, переходу УГА за Збруч у липні 1919 р., походу об'єднаних армій на Київ, його здобуття і втрату столиці 30 серпня 1919 р. та ін.

У вересні 1927 р. після шестирічного проживання за кордоном, Михайло Лозинський, перебуваючи в ілюзії, що «більшовики змінилися» і настав час, коли можна співпрацювати з владою та працювати для української науки і культури, переїхав до УРСР. Працюючи професором у харківських вищих навчальних закладах, він мав намір доповнити свою мемуарну працю «Галичина в рр. 1918–1920», довівши події до березня 1923 р. Про підготовку цього видання повідомлялось у часописі «Діло» за 1928 р. у рубриці «Новинки»: «З кінцем цього року мають вийти дві великі наукові праці проф. д-ра М. Лозинського: «Підручник міжнародного права» і «Галичина в рр. 1918–1923» [45]. Звичайно ж, тодішня

більшовицька адміністрація не була зацікавлена у публікаціях з історії національно-визвольних змагань України. Доопрацьований варіант книги так і не був виданий і, очевидно, загинув після за судження автора у 1933 р. за сфабрикованим звинуваченням у причетності до «Української Військової Організації» [56, с. 119].

Після окупації Східної Галичини у 1919 р. польськими військами та виїзду уряду Західноукраїнської Народної Республіки за кордон, офіційним органом Диктатури ЗУНР стала газета «Український Прапор», що видавалася впродовж 1919–1923 рр. у Відні (від 1923 р. — у Берліні) та інформувала читачів про розгляд українсько-польських відносин на міжнародних форумах. Редакторами газети у різний час були Павло Лисяк, Осип Назарук, Іван Німчук. Впродовж 1920–1922 рр. у Відні накладом «Українського Прапора» в серії «Українські мемуари» вийшли друком декілька змістовних видань спогадів українських військово-політичних діячів. Насамперед, це об'ємна книга спогадів громадського і політичного діяча Осипа Назарука під назвою «Рік на Великій Україні» [41]. Варто відзначити, що О. Назарук з жовтня 1918 р. був членом Української національної Ради ЗУНР, від грудня 1918 р. до червня 1919 р. очолював Головне управління преси й пропаганди уряду УНР, брав участь у переговорах з урядом гетьмана П. Скоропадського у справі об'єднання зусиль у війні з Польщею, а після невдалого їх завершення — зі зброєю в руках разом із січовими стрільцями бився на боці повсталих проти гетьманщини. З червня 1919 р. керував роботою Пресової Квартури Української галицької армії, редагував газету УГА «Стрілець». В середині 1919 р. О. Назарук увійшов у близьке коло радників і співробітників диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича, емігрував разом з урядом ЗУНР до Відня. Як державний і політичний діяч у книзі спогадів О. Назарук докладно описав події від 5 листопада 1918 р. до 16 листопада 1919 р.: повстання проти гетьмана П. Скоропадського, здобуття Києва українськими військами, охарактеризував взаємини обох українських урядів, в яких займав високі посади, причини непорозумінь між ними, а також трагедію обох українських армій, яких не здолала зброя ворогів, а лише жахлива епідемія тифу та хвороби.

У 1921 р. часопис «Соціалістична думка» опублікував критичну рецензію В. Вітренка на спомин О. Назарука [5]. У «Словнику

українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.)» [8, с. 103] зазначено, що В. Вітренко — псевдонім українського громадсько-політичного діяча Павла Лисяка. Негативний зміст рецензії, очевидно, був наслідком «жалюгідної газетної гризні» між окремими громадсько-політичними діячами, спричиненої ідеологічними розходженнями в політичних поглядах між урядом ЗУНР Є. Петрушевича та корпусом Січових стрільців Є. Коновальця. Цей конфлікт висвітлений у статті Григорія Васьковича «Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920–1921 роках» [4] та у брошурі Осипа Назарука «Про новий тип кирині» [40]. Розглядав ці суперечності й Євген Коновалець в останньому розділі мемуарного твору «Причинки до історії української революції» [20], виданого в Празі у 1928 р. На сторінках цих спогадів полковник Є. Коновалець спростовував плітки та міфи, які утворились навколо історії корпусу Січових стрільців, подав «низку фактів, що їх або промовчувано досіль, або перекручувано» [20, с. 4], розповів про події 1917–1919 рр., коли під командуванням автора корпус Січових стрільців брав участь у збройній боротьбі за українську державність.

Варті уваги спогади Осипа Левицького «Галицька Армія на Великій Україні : (спомини з часу від липня до грудня 1919)» [29]. Мемуари сотника Української галицької армії, делегата для переговорів з командуванням армії генерала Денікіна, написані «за гарячими слідами», після розпуску УГА, і закінчені у березні 1920 р. У передмові «Від видавництва» зазначено, що ці мемуари є ніби іншим боком медалі спогадів Осипа Назарука «Рік на Великій Україні», у яких: «...головна увага присвячена політичним відносинам і характеристикам, а на військові тільки тут і там кинено одну або другу смугу світла (оскільки це було потрібне для освітлення політичних відносин), так у цих споминах якраз навпаки: життя й трагедія Українського Війська з Галичини займає головно увагу автора, а на політику він тільки тут і там озирється, як на джерело нещастя, що падають на військо» [29, с. 3].

У подальших виданнях серії «Українські мемуари» висвітлювались військово-політичні аспекти національно-визвольних змагань. Так, у 1921 р. вийшли друком дві невеликі брошури спогадів військових діячів Євгена Зиблікевича «Зі споминів січовика, 1914–1919» [14] та Іллі Цьокана «Від Денікіна до більшовиків» [69].

Накладом «Українського Прапора» у 1922 р. вийшов друком спогад громадського діяча та журналіста Івана Німчука «Українська військова організація у Відні в днях перевороту» [43]. Розглядаючи передумови українського державного будівництва в Галичині, автор описав діяльність таємного революційного українського військового гуртка, створеного у Відні 31 травня 1917 р. Як один із його організаторів, І. Німчук зазначав, що гурток поставив собі завдання провадити на фронті національну пропаганду з метою від'єднання українських земель від Австрії і приєднання їх до Наддніпрянської України. І хоча діяльність гуртка через небезпеку викриття не була тривалою, однак створила передумови для розриву зв'язків Українського січового стрілецтва з австрійською владою і створення української національної армії. У виданні автор подає, як історичний документ, текст першої української відозви «Української Військової Ради у Відні» до українського війська, укладений автором спогадів спільно із І. Процем, із закликом до жовнірів, що поверталися з італійського, албанського та інших фронтів, стати на службу Українській державі.

Перебуваючи в екзилі, уряд ЗУНР продовжував активну міжнародну діяльність щодо захисту державних інтересів галичан, поставивши за мету дипломатичними засобами не допустити утвердження польської влади в Галичині та домогтися від держав переможної Антанти визнання Галичини самостійною державою. Уряд преси і пропаганди ЗУНР, очолюваний О. Назаруком, та «Український Прапор» як офіційний орган Галицького уряду, впродовж 1919–1922 рр. інтенсивно висвітлювали ці політичні завдання уряду, вміщуючи на сторінках своїх видань документи, відозви, постанови, заклики та інші матеріали з метою донесення до світової спільноти стану справ у Східній Галичині. В цьому контексті варто відзначити збірник документів «Українська делегація Східної Галичини в Ризі» [60], брошуру «Документи українського мучеництва під Польщею» [9], збірник статей «Нехай живе Незалежна Галицька Держава!» [42], а також видання «Кривава Книга», надруковане двома частинами у 1919 р. [26] та 1921 р. [27]. Фактичними матеріалами цієї документальної книги уряд ЗУНР доводив світові, що терор і етноцид з польського боку «став системою, яка має за ціль: як найшвидше стерти з Галицької землі її відвічний український

характер і зробити з неї польську провінцію» [27, с. 5]. У виданні зібрано найяскравіші приклади масового винищування українського народу польською окупаційною владою у 1918–1920-х рр.

У 1920-х рр. центром української наукової еміграції була також Німеччина, де сконцентрувались не тільки українські політичні, а й потужні інтелектуальні сили — українська інтелігенція, вчені, письменники, культурно-освітні та наукові діячі. Впродовж 1921–1926 рр. у Берліні діяло видавництво «Українське Слово», яке у серії «Бібліотека «Українського Слова» в 1921 р. та 1923 р. видало два томи мемуарів Віктора Андрієвського під загальною назвою «З минулого» [1; 2]. Віктор Андрієвський — громадсько-політичний діяч, публіцист, педагог родом із Полтави. Один із співзасновників Української демократично-хліборобської партії (1917 р.), у 1917–1918 рр. — Полтавський губернський комісар народної освіти. З приходом у 1919 р. до влади більшовиків змушений залишити Полтаву та виїхати до Галичини, а згодом до Чехії, де працював у культурно-просвітницьких організаціях в таборах для інтернованих. У першому томі спогадів «З минулого: (1917-ий рік на Полтавщині)» автор, як активний учасник політичного життя на Полтавщині, описує події початку революції 1917 р. Другий том «З минулого: Від Гетьмана до Директорії» присвячений періоду гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР. У своїх мемуарах В. Андрієвський намагався подати події і факти максимально об'єктивно, залишивши за читачем право робити висновки з цих матеріалів на свій розсуд. Спогади отримали низку схвальних відгуків у пресі, на кшталт: «У характеристиці осіб та подій, яку подає Віктор Андрієвський, не чути ані крикливого захоплення, ані притаєної злости. Спокійно і врівноважено переповідає автор пережите, а свої рефлексії висловлює скромно, щиро й безпосередньо» [18].

Ще два видання «Українського Слова», що побачили світ у 1922 р., об'єднує опис суспільно-політичної й економічної ситуації та реалій більшовицького панування в радянській Україні. Це спогади Івана Герасимовича «Життя й відносини на Радянській Україні» [7] та Володимира Леонтовича «Спомини утікача» [30]. Обидва автори у різний час співпрацювали з газетою «Українське Слово» у Берліні, були її редакторами. Іван Герасимович — педагог, редактор, громадський діяч, на підставі особистих вражень, офіційних даних і

розповідей свідків у стислій формі описав політичні, економічні, просвітні і національні відносини та настрої в радянській Україні, зокрема подав інформацію про голод 1921 р., про нову економічну політику, більшовицькі провокації і терор. Володимир Дорошенко у відгуку на це видання зазначав, що спогади Івана Герасимовича дають «майже всесторонню картину підсовітського побуту на Україні, розкриваючи ту правду життя, якої даремно шукатимеш у офіційних документах. Автор сам пережив на своїй власній шкірі всі приємності совітського раю на Україні й на власні очі бачив і спостерігав ті відносини, про які розповідає» [10, с. 286]. Володимир Леонтович — письменник, громадський та політичний діяч, у 1918 р. короткотерміново обіймав посаду міністра земельних справ в уряді П. Скоропадського, від 1919 р. змушений переховуватися від більшовицької влади та емігрувати за кордон. Спогади В. Леонтовича — це опис драматичних буднів співіснування з новою владою, яка окупувала Україну, та вимушеної втечі за кордон. Характерною рисою цих обох мемуарних праць є те, що політичні та соціально-економічні процеси та події у них виклали не активні й безпосередні учасники, а радше очевидці та свідки тих подій. Зокрема, В. Леонтович, який намагався триматися осторонь усіх урядів та політичного життя, зараховував себе до того загалу, якому доводилося не творити політичне життя, а тільки його терпіти [30, с. 3].

Велика кількість суспільно-політичних, дипломатичних та військових мемуарів з'явилися друком у 1920-х рр. у Львові. Окремо слід відзначити фундаментальну історико-мемуарну працю К. Левицького «Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918» [28]. Автор дослідження — видатний галицький політик, адвокат і публіцист, голова Головної Української Ради, згодом Загальної Української Ради, після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки голова Державного Секретаріату (першого уряду ЗУНР) — ґрунтовно та системно висвітлив визвольну боротьбу галицьких українців за національно-державне відродження краю. Три частини праці, основаної на спогадах і документах, рясно проілюстровані портретами визначних громадсько-політичних діячів, містять багато цілісних текстів документів, автором або співавтором багатьох з яких був К. Левицький. У виданні докладно презентовано діяльність різноманітних громадсько-політичних

організацій і парамілітарних товариств, розкрито мотиви й характер діяльності окремих галицьких політиків. Матеріал у книзі подано в хронологічному порядку: від 28 липня 1914 р. до 9 лютого 1918 р. Автор розпочав опис історії визвольних змагань у Західній Україні з початку Першої світової війни, адже, як слушно зазначив В. Пархоменко, «саме з початком цього світового військового катаклізму і розпочалися ті процеси, що призвели до можливості отримання українцями власної державності» [49, с. 256]. Завершуються мемуари підписанням Берестейського мирного договору, за висловом К. Левицького, «цим міжнародним актом перейшла українська нація у великий період історії: формації української державності» [28, с. 772]. Кость Левицький як фаховий юрист і досвідчений державний діяч, один з авторів низки законопроектів про основи державного устрою, а також авторитетний лідер серед українського галицького політикуму початку ХХ ст., докладно, системно та поетапно описав (значною мірою на підставі власних спогадів) національно-визвольну діяльність українців Галичини. Ця праця є цінним джерелом дослідження історії українського національного руху в 1914–1918 рр.

Питання, пов'язані з підготовкою та проведенням Листопадової національної революції, відображені у публікаціях спогадів безпосередніх учасників цієї події. Дмитро Паліїв, політичний і військовий діяч та журналіст, один з організаторів повстання у Львові 1 листопада 1918 р., у 1929 р. видав мемуарний нарис «Листопадова революція: з моїх споминів» [46]. У ньому автор описав події жовтня-листопада 1918 р., зокрема діяльність Центрального Військового Комітету (до складу якого входив Д. Паліїв) з підготовки першолистопадового збройного перевороту.

Надзвичайно важливу роль у тематичній публікації спогадів про Січових стрільців, Українську галицьку армію та визвольні змагання відіграв видавничий кооператив «Червона Калина». Кооператив, який 1921 р. у Львові заснували колишні військові УСС та УГА, поставив за мету збирати й видавати матеріали, документи, спогади з українських визвольних змагань та періоду Української державності. Крім книг, щорічно впродовж 1922–1939 рр. видавався «Історичний календар-альманах Червоної Калини», а у 1929–1939 рр. — щомісячний воєнно-історичний журнал «Літопис Червоної Калини».

Як періодичні, так і книжкові видання «Червоної Калини» мали у суспільстві величезний попит, і, як зазначав військовий дослідник Лев Шанковський, «прочитувались українською молоддю до того, що ставали нечитабельні через перехід з рук до рук» [72, с. 71]. За 18 років діяльності видавництва «Червона Калина» надрукувало понад 70 книг, приблизно третину з яких становлять мемуарні видання, серед них — сотні спогадів, документальних та біографічних матеріалів. Репертуар видавництва детально представлений у покажчику «Видання «Червоної Калини» (1922–1939)» [50].

У низці мемуарних видань «Червоної Калини» відзеркалено діяльність української дипломатії. Визначне місце серед них посідають спогади Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)», які вийшли друком у 1923–1924 рр. чотирма окремими частинами: 1) Галицька Руїна 1914–1917 років, 2) З початків відродження української державности: (Доба Центральної Ради), 3) Доба Гетьманщини (1918), 4) Під Директорією. На чужині (1919–1920) [11]. Дмитро Дорошенко — відомий громадсько-політичний і культурний діяч, історик, публіцист, дипломат, автор близько тисячі праць із різних питань історії України. Під час Першої світової війни очолював відділ допомоги українцям на окупованих російськими військами землях Галичини і Буковини, від квітня 1917 р. входив до складу Української Центральної Ради, 20 травня 1918 р. очолив міністерство закордонних справ Української держави. Від 1920 р. — в еміграції, де був організатором і співробітником українських наукових установ. Як фаховий історик та водночас майстерний мемуарист, Д. Дорошенко у спогадах виважено і об'єктивно описав процес створення та діяльності дипломатичної служби України, узагальнив здобутки та прорахунки у закордонній політиці Центральної Ради, Української Держави та Директорії УНР, подав переконливі політичні портрети тогочасних діячів. «Мої спомини про недавнє минуле» написані на межі жанру мемуарної літератури і наукового дослідження, в якому автор опирався не лише на власні спогади, а й на значний документальний матеріал, зокрема й дипломатичну переписку. Мемуарна спадщина Д. Дорошенка, в якій автор відтворив події на той час справді «недавньо-минулого», досі залишається цінним джерелом інформації, до якого звертаються дослідники, і вагомим внеском до української публіцистики та історіографії.

До десятирічного ювілею укладення Берестейського мирного договору видавництво «Червона Калина» опублікувало збірник спогадів і матеріалів під редакцією Івана Кедрина-Рудницького «Берестейський мир» [3]. Збірник містить мемуари членів офіційних делегацій Німеччини й Австро-Угорщини: Оттокара Черніна, Макса Гофмана, Еріха Людендорфа, а також членів української делегації, громадсько-політичних діячів, дипломатів Миколи Залізняка «Моя участь у мирових переговорах в Берестю Литовському» та Олександра Севрюка «Берестейський Мир: (уривки зі споминів)». Також у збірнику опубліковано тексти двох угод: «Мировий договір між Українською Народньою Республікою з одної а Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони» та «Тайний договір між Австро-Угорщиною й Українською народньою республікою в справі Східної Галичини та Буковини».

Окрему групу в репертуарі «Червоної Калини» становлять мемуари провідних українських військових діячів. У 1929 р. вийшла друком книга багаторічного голови Надзірної Ради видавництва, отамана УСС та УГА Степана Шухевича «Спомини з Української-Галицької Армії (1918–1920)» [73]. У п'яти частинах спогадів автор поетапно відобразив увесь складний бойовий шлях Галицької армії, який пройшов безпосередньо у її лавах. Коли 1918 р. у Львові була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка, виникла потреба в організації збройних сил, які стали б на захисті нової держави. Маючи військовий досвід командира куреня УСС та сотника австрійської армії, С. Шухевич негайно вступив до новоствореної Галицької армії, обіймав посаду команданта 4-ї Золочівської бригади у званні отамана (майора), згодом — персонального референта при головному керівному органі УГА, так званій Начальній Команді. У спогадах Степан Шухевич детально описав історію УГА від 1918 р. до відступу армії на терени Наддніпрянщини у 1919 р. Як зазначав у рецензії на це видання Іван Німчук, «будучи в самому осередку подій, автор подав багато такого, що міг заобсервувати тільки він, що було доступне тільки йому або дуже небагатьом одиницям» [44, с. 2] і ця обставина, враховуючи авторитет С. Шухевича, слугувала певною запорукою достовірності викладеного матеріалу. Оскільки на сьогодні збереглося обмаль оригінальних документів Галицької армії (як відомо, архів УГА, головним архівістом якого був І. Кривецький, безповоротно загинув

у 1929 р. [55]), спогади С. Шухевича є досить цінним джерелом для вивчення ролі і місця УГА у боротьбі за державність.

Переломні епізоди в історії УГА висвітлені також на сторінках книги «Між молотом а ковалом» [37]. У виданні зібрано спогади трьох авторів про період безпосередньо перед переходом Галицької армії до Денікіна (жовтень–листопад 1919 р.) й причини цього переходу (Мирон Дольницький), перехід Другої Коломийської бригади до війська С. Петлюри (Ярослав Кузьмів) та останні дні Української галицької армії (Степан Божик).

Цікаві та системні спогади залишив військовий і громадський діяч, генерал-хорунжий Армії УНР Всеволод Петрів. Під час визвольних змагань В. Петрів займав високі військові посади, був командиром кінного полку імені Костя Гордієнка, командувачем Волинської групи Дієвої Армії УНР, керівником Житомирської військової юнацької школи, військовим міністром УНР, начальником Генерального Штабу Армії УНР. Автор численних статей на воєнно-історичні теми у збірниках «Суспільство», «За державність», часописах «Літературно-науковий вістник», «Літопис Червоної Калини», воєнно-історичних гасел до «Української Загальної Енциклопедії». У чотирьох частинах спогадів, виданих «Червоною Калиною» впродовж 1927–1931 рр. [52], В. Петрів розповідає про створення українських частин у російській армії в 1917 р., описує історію полку імені Костя Гордієнка, бойові дії проти більшовицьких військ навесні 1918 р., участь у поході П. Болбочана до Криму, період Гетьманщини і повстання проти Гетьмана. Спогади Всеволода Петріва насичені фактичним матеріалом і особливо цінні для фахівців військової історії.

Для військових спогадів характерним є детальний опис окремих епізодів бойових операцій, конкретика у поданні прізвищ, дат, назв місцевостей, чисельності військових підрозділів і т. д. Фахові військові, переважно офіцери високих рангів: генерали та старшини українських армій, що брали безпосередню участь у воєнних діях, командували військовими частинами, звісно ж могли описати події якнайдетальніше, опираючись у своїх працях не лише на власні спостереження, а й на документи військових штабів, що були в їх розпорядженні. Військова мемуаристика досліджуваного періоду, в першу чергу присвячена історії Української галицької армії та Армії Української Народної Республіки, є цінним джерелом вивчення історії творення

національних збройних сил України. Спогади військових діячів насичені багатим фактичним матеріалом: різноманітними документами, картами, планами та схемами боїв, а також яскравими характеристиками командирів та описами конкретних епізодів боротьби.

Так, генерал-хорунжий Армії УНР Микола Капустянський у праці «Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році» [17] детально описав бойові дії Об'єднаних Українських Армій, навів дані щодо кількісного складу та озброєння військових формувань, а також різноманітні військові документи, карти та схеми бойових операцій. У передмові М. Капустянський подав перелік використаних у праці джерел: «1. Журнал військових подій. Його ведено під моїм доглядом в Штабі Армії, починаючи від 1. VI. до нашого відвороту за Збруч; 2. Мої персональні записки та спомини; 3. Розвідчі звіти; 4. Різні документи й копії з них; 5. Большевицькі радіозвіти; 6. Періодична преса (газети та інше)» [17, с. 5].

Спогади іншого відомого українського військового діяча, члена Центральної Ради, генерал-хорунжого Юрія Тютюнника присвячені Першому зимовому походу Армії УНР у запілля ворога [59]. Як заступник командувача зимового походу, Ю. Тютюнник подав яскравий опис успішного партизанського рейду Армії УНР тилами більшовиків та денікінців, що тривав від 6 грудня 1919 р. до 5 травня 1920 р. За задумом автора, праця повинна була складатися з трьох частин: 1) політичного огляду, 2) опису бойових операцій та організації війська, 3) особистих вражень і спостережень автора. Однак надрукована була лише перша її частина.

Участь у Першому зимовому поході окремої військової формування армії УНР — кінного полку Чорних Запорожців — докладно описана на сторінках мемуарів «Чорні Запорожці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців» [39]. Їх автор — військовий історик, сотник армії УНР Борис Монкевич на основі фактичного матеріалу детально висвітлив бойовий шлях знаменитого полку під командуванням полковника Петра Дяченка. Заслужують на увагу ще одні мемуари цього ж автора під назвою «Слідами новітніх запорожців» [38], присвячені бойовому шляху Запорізького корпусу армії УНР, зокрема його походу на Крим у 1918 р. Борис Монкевич, як безпосередній учасник боїв у складі 4-го Запорізького полку імені Богдана Хмельницького, із позицій військового фахівця описав десятки переможних військових операцій. Особливу

увагу приділив постаті героїчного провідника Новітніх Запорожців — полковника Петра Болбочана, який керував військовою акцією з очищення Криму від більшовицьких військ. Вийшли видання у львівському видавництві «Добра книжка». Обидві книги насичені численними документальними матеріалами та проілюстровані схемами військових операцій.

Докладні та цікаві спогади залишив військовий діяч, історик визвольних змагань, публіцист, підполковник Армії УНР Олександр Доценко. Починаючи з 1917 р., О. Доценко брав активну участь у перебігу політичних подій, оскільки був у Ставці спочатку ад'ютантом, а впродовж 1919–1920 рр. старшим ад'ютантом Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри. Завдяки своєму становищу мав у розпорядженні чимало урядових документів, на основі яких видав «Літопис Української Революції» [12]. У світ вийшли лише дві частини другого тому: четверта — «Брат проти брата...», де висвітлений період від наступу з'єднаних українських армій на Київ та Одесу до Любарської катастрофи, та п'ята — «Польща визнає самостійність України» про дипломатичні стосунки УНР і Республіки Польща та укладення Варшавського договору 1920 р. Незважаючи на чималий авторський суб'єктивізм, праця О. Доценка має особливу історіографічну цінність завдяки використаному в ній солідному корпусу документів Української Народної Республіки: законів, указів, звернень, протоколів різноманітних засідань, оригінальних листів та ін.

Варто підсумувати, що поява у 1920-х рр. розлогого масиву видань спогадів була явищем закономірним, продиктованим потребою їх авторів зафіксувати на папері якнайбільше фактів, викласти власну інтерпретацію буремних подій Української революції. Творці мемуарів відчували відповідальність за свою працю, «по якій будуть судити про вину чи заслуги тих, що революційною хвилею життя були винесені на його поверхню і керували державно-політичним і військовим життям на Україні» [12, с. 3]. Природно, що мемуарні твори не претендують на вичерпність та подекуди мають суб'єктивний характер, однак унікальні відомості, документи і матеріали, поміщені в них, є надзвичайно інформативними, дають змогу більш детально відтворити події Української революції 1917–1921 рр. Таким чином, українські еміграційні та західноукраїнські мемуарні видання 1920-х рр. є цінним історіографічним, бібліографічним джерелом з історії національно-визвольних змагань.

1. *Андрієвський В.* З минулого [Т. 1] : (1917-ий рік на Полтавщині) / *Віктор Андрієвський*. — Берлін : накладом «Українського Слова», 1921. — [Ч. 1]. — 157 с. — (Бібліотека «Українського Слова» ; чис. 6) ; [Ч. 2]. — 209, [2] с. — (Бібліотека «Українського Слова» ; чис. 6).
2. *Андрієвський В.* З минулого. Т. 2 : Від Гетьмана до Директорії / *Віктор Андрієвський*. — Берлін : вид-во «Українське Слово» в Берліні, 1923. — Ч. 1 : Гетьман. — 271 с. — (Бібліотека «Українського Слова» ; чис. 41) ; Ч. 2 : Директорія. — 310 с. — (Бібліотека «Українського Слова» ; чис. 42).
3. Берестейський мир. З нагоди 10-тих роковин, 9/II.1918 – 9/IV.1928 р. : спомини та матеріали / зладив і попередив вступом *І. Кедрин*. — Львів ; Київ : Червона Калина, 1928. — 319, [1] с. : іл.
4. *Васькович Г.* Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920–1921 роках / *Григорій Васькович* // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 303-315.
5. *Вітренко В.* [Рецензія] / *В. Вітренко* // Соціалістична думка. — 1921. — 17 серп. (чис. 4). — С. 7-8. — Рец. на кн.: Рік на Великій Україні : конспект споминів з української революції / *Др. Осип Назарук*. — Відень : видання «Українського Прапора», 1920. — 344 с. — (Українські мемуари).
6. *Войцехівська І. Н.* З історіографії української мемуаристики / *І. Н. Войцехівська* // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Сер.: Історія. — 2001. — Вип. 54. — С. 75-77.
7. *Герасимович І.* Життя й відносини на Радянській Україні / *Іван Герасимович*. — Берлін : Українське Слово, 1922. — 104 с. — (Бібліотека «Українського Слова» ; чис. 14).
8. *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) / *О. І. Дей*. — Київ : Наук. думка, 1969. — 559 с.
9. Документи українського мучеництва під Польщею : бесіда українського священика перед судом польських наїздників у Галичині. — Відень : видання «Українського Прапора», 1921. — 24 с.
10. *Дорошенко В.* [Рецензія] / *Вол. Дорошенко* // Літературно-науковий вістник. — 1922. — Т. 77. — С. 284-287. — Рец. на кн.: Життя й відносини на Радянській Україні / *Іван Герасимович*. — Берлін : Українське Слово, 1922. — 104 с. — (Бібліотека «Українського Слова» ; чис. 14) ; Спомини утікача / *Володимир Леонтович*. — Берлін : Українське Слово, 1922. — 154, [6] с. — (Бібліотека «Українського Слова» ; чис. 13).
11. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) / *Дмитро Дорошенко*. — Львів : Червона Калина, 1923. — Частина перша : Галицька Руїна 1914–1917 років. — 131 с.: іл. ; Частина друга : З початків відродження української державности: (Доба Центральної Ради). — 96 с. ; Частина третя : Доба Гетьманщини (1918). — 122 с. ; Частина четверта : Під Директорією. На чужині (1919–1920). — 1924. — 100, [2] с.

12. *Доценко О.* Літопис Української революції : матеріали й документи до історії Української революції, 1917–1922 / *Олександр Доценко.* — Т. 2, кн. 4 : Брат проти брата.... — Київ ; Львів : накладом автора, 1923. — 362, [2] с. ; Т. 2, кн. 5 : Польща визнає самостійність України. — Львів, 1924. — 398, II с.
13. *Словських У.* Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела : історіографія проблеми / *Уляна Словських* // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. праць. — Київ, 2006. — Вип. 13. — С. 152-161.
14. *Зиблікевич С.* Зі споминів січовика, 1914–1919 / *Сотник СС. Євген Зиблікевич.* — 2-й наклад. — Відень : накладом «Українського Пропору», 1921. — 15 с. — (Українські мемуари).
15. Історичне джерелознавство : підручник / *Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов, С. Ф. Павленко, М. Г. Палієнко.* — Київ : Либідь, 2002. — 488 с.
16. *Каліберда Ю. Ю.* Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / *Каліберда Юрій Юрійович* ; Національна академія оборони України. — Київ, 2003. — 20 с.
17. *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році : (короткий воєнно-історичний огляд). Части I і II : з 23 кольоровими схемами-шкіцами і документами в додатках / *Ген.-Штабу Генерал-Хорунжий М. Капустянський.* — Львів : накладом автора, 1921. — 88 с. — (Матеріали до воєнної історії ; книга 1) ; Часть III : з 25 кольоровими схемами-шкіцами і документами в додатках. — Львів : накладом Вид-ва «Червона Калина», 1922. — 128 с. : схеми. — (Матеріали до воєнної історії ; книга 2).
18. *Кедрин-Рудницький І.* [Рецензія] / *Ів. Кедрин* // Діло. — 1923. — 17 листоп. (чис. 183). — С. 7. — Рец. на кн.: З минулого. Т. 2 : Від Гетьмана до Директорії. Ч. 1 : Гетьман. — Берлін : вид-во «Українське Слово» в Берліні, 1923. — 271 с. — (Бібліотека «Українського Слова» ; чис. 41).
19. *Кедрин-Рудницький І.* Світлі і похмурі роки: «Галичина» М. Лозинського і чому її передруковано / *Іван Кедрин* // *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920 / *М. Лозинський.* — Нью Йорк : Червона Калина, 1970. — С. VII–XII.
20. *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції / *Полковник Євген Коновалець.* — Прага : накладом Проводу Українських Націоналістів, 1928. — 39 с.

21. *Кревецький І.* Наша мемуаристика (1900–1910) / *Іван Кревецький* // Неділя. — 1911. — 4 лют. (чис. 6). — С. 4-5 ; 11 лют. (чис. 7). — С. 5-6 ; 18 лют. (чис. 8). — С. 5-6 ; 25 лют. (чис. 9). — С. 6-7 ; 25 берез. (чис. 13). — С. 6-8 ; 1 квіт. (чис. 14). — С. 5-6 ; 8 квіт. (чис. 15). — С. 6.
22. *Кревецький І.* Українська мемуаристика: її сучасний стан і значіння / *Ів. Кревецький*. — Кам'янець : видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919. — 30 с.
23. *Кревецький І.* Українська мемуаристика. Сучасний стан і значіння / *Ів. Кревецький* ; *П. Кревецький І.* Як писати мемуари : пояснення і вказівки / подали: *Ів. Кревецький, д-р О. Назарук*. — Львів : накладом Книгарні Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1923. — 48 с. — В одному виданні поміщено дві книги з окремими титульними аркушами і суцільною пагінацією: *Кревецький І.* Українська мемуаристика. Сучасний стан і значіння / *Ів. Кревецький*. — 2-ге допов. вид. — Львів, 1923. — 20 с. ; *Кревецький І.* Як писати мемуари : пояснення і практичні вказівки / подали: *Ів. Кревецький, д-р Ос. Назарук*. — 3-тє допов. вид. — Львів, 1923. — С. 23-48.
24. *Кревецький І.* Як писати мемуари : пояснення і практичні вказівки / подали: *Ів. Кревецький, д-р Ос. Назарук*. — Відень : видання Уряду Преси й Пропаганди Західної УНР, 1921. — 34 с.
25. *Кревецький І.* Як писати мемуари : пояснення і практичні вказівки / подали: *Ів. Кревецький і д-р Ос. Назарук*. — Камінець : видання «Стрільця», органу Галицької армії, 1919. — 40 с.
26. *Кривава Книга.* Частина I : матеріали до польської інвазії на українські землі Східної Галичини 1918/1919 року. — Відень : видання Уряду Західно-Української Народної Республіки, 1919. — 99 с.
27. *Кривава Книга.* Частина II : Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920. Часть I / зладив *Др. Михайло Лозинський* ; Часть II / зладив *Проф. П. Карманський*. — Відень : видання Уряду Західно-Української Народної Республіки, 1921. — [6], 242 с.
28. *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 : з ілюстраціями. На підставі споминів і документів. Перша часть / написав *Д-р Кость Левицький*. — Львів : накладом власним, 1928. — 285, III с.: іл. ; Друга часть. — 1929. — С. 289-495, III : іл. ; Третя часть. — 1930. — С. 497-776, IV : іл.
29. *Левицький О.* Галицька Армія на Великій Україні : (спомини з часу від липня до грудня 1919) / *Ост Левицький*. — Відень, 1921. — 194 с. — (Українські мемуари).
30. *Леонтович В.* Спомини утікача / *Володимир Леонтович*. — Берлін : Українське Слово, 1922. — 154, [6] с. — (Бібліотека «Українського Слова» ; чис. 13).

31. *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920 / *Др. Михайло Лозинський.* — Відень : Institut Sociologique Ukrainien, 1922. — 228 с. — (Українська революція: Розвідки і матеріали ; кн. 5).
32. *Любовець Н.* Мемуари (спогади) як джерело біографічних досліджень / *Надія Любовець* // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Київ, 2009. — Вип. 24. — С. 277-291.
33. *Любовець Н.* Особливості розвитку мемуаристики Галичини в кінці ХІХ — першій третині ХХ ст. / *Надія Любовець* // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Київ, 2012. — Вип. 34. — С. 501-516.
34. *Любовець Н.* Українські мемуари в сучасному інформаційному просторі / *Надія Любовець* // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Київ, 2013. — Вип. 37. — С. 602-615.
35. *Любовець Н. І.* Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми / *Надія Іванівна Любовець* // Українська біографістика. — 2010. — Вип. 7. — С. 66-104.
36. *Малик А. О.* Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / *Малик Андрій Орестович* ; Львівський національний університет імені Івана Франка. — Львів, 1999. — 20 с.
37. Між молотом а квалом : (причинки до історії Української Армії). — Львів ; Київ : накладом вид-ва «Червона Калина», 1923. — 79 с. : іл.
38. *Монкевич Б.* Слідами новітніх запорожців / *Борис Монкевич*, сотник. — Львів : «Добра Книжка», 1928. — 208, [16] с. : іл., схеми. — (Бібліотека Історичних Повістей ; чис. 4) («Добра Книжка» ; вип. 80).
39. *Монкевич Б.* Чорні Запорожці. Зимовий похід й остання кампанія Чорних Запорожців : зі схемами й ілюстраціями / *Борис Монкевич*, сотник. — Львів, 1929. — 162 с. : 10 л. іл., 3 карти. — («Добра Книжка» ; вип. 109).
40. *Назарук О.* Про новий тип кирині : причинок до історії еміграції / *Осип Назарук.* — Відень : накладом «Українського Прапора», 1922. — 29, [2] с.
41. *Назарук О.* Рік на Великій Україні: конспект споминів з української революції / *Др. Осип Назарук.* — Відень : видання «Українського Прапора», 1920. — 344 с. — (Українські мемуари).
42. Нехай живе Незалежна Галицька Держава! : збірка статей. — Відень : накладом «Українського Прапора», 1922. — 80 с.
43. *Німчук І.* Українська військова організація у Відні в днях перевороту : (причинок до історії будови української держави в Галичині) / *Іван Німчук.* — Відень ; Львів : накладом «Українського Прапора», 1922. — 14, [2] с.

44. *Німчук І.* Шлях до катастрофи / *Іван Німчук* // Діло. — 1929. — 26 берез. (чис. 66). — С. 2-3. — Рец. на кн. Спомини з Української-Галицької Армії (1918–1920) / *С. Шухевич.* — Львів : видавнича кооператива «Червона Калина», 1929. — Ч. 1 : (Від листопада 1918 до квітня 1919). — 176 с. ; Ч. 2. — 176 с.
45. Новинки : [серед іншого про вихід книг М. Лозинського] // Діло. — 1928. — 26 лют. (чис. 44). — С. 3.
46. *Паліїв Д.* Листопадова революція: з моїх споминів / *Дмитро Паліїв.* — Львів, 1929. — 44 с. — (Бібліотека «Нового Часу» ; чис. 31).
47. *Пархоменко В. А.* Вітчизняна мемуаристика як джерело з історії національно-визвольних змагань 1914–1921 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / *Пархоменко Владислав Анатолійович* ; НАН України, Інститут історії України. — Київ, 2014. — 36 с.
48. *Пархоменко В. А.* Національно-визвольна боротьба та революційні події 1914–1921 рр. в українській мемуаристичі : монографія / *В. А. Пархоменко.* — Миколаїв : Іліон, 2014. — 480 с.
49. *Пархоменко В. А.* Передумови здобуття незалежності Східної Галичини у 1918 році в історико-мемуарній літературі / *В. А. Пархоменко* // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. праць. Сер.: Історичні науки. — 2013. — Вип. 3.34. — С. 256-262.
50. *Передирій В.* Видання «Червоної Калини» (1922–1939) : іст.-бібліогр. дослідження / *Валентина Передирій* ; [відп. ред. *Є. П. Наконечний*] ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника. — Львів, 2004. — 357 с. : іл.
51. [Петлюра С.]. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка [1922] // Симон Петлюра. Статті / [упоряд. та авт. передм. *О. О. Климчук*]. — Київ : Дніпро, 1993. — С. 220-228.
52. *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917–1921). Частина I : До Берестейського миру / *Всеволод Петрів*, Ген. штабу, генерал-хорунжий. — Львів : накладом видавничої кооперативи «Червона Калина», 1927. — 180 с. ; Частина II : Від Берестейського мира до заняття Полтави, 1928. — 184 с. ; Частина III : Від Кримського походу до гетьманського перевороту, 1930. — 164 с. ; Частина IV : Гетьманщина і повстання директорії, 1931. — 117, [3] с.
53. *Пиріг Р. Я.* Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: матеріали особового походження / *Р. Я. Пиріг* // Архіви України. — 2011. — № 6. — С. 83-102.
54. *Пиріг Р. Я.* Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років / *Р. Я. Пиріг* // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — 2009. — Вип. 4. — С. 31-58.

55. *Романів О.* До 85 роковин Листопадового Чину. З'ясовано долю Архіву Української Галицької армії. Архів УГА знищено з наказу Президента ВУАН Д. Заболотного / *Олег Романів* // Вісник НТШ. — 2003. — Чис. 30. — С. 14-15.
56. *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / *Олександр Рубльов* ; НАН України, Ін-т історії України. — Київ, 2004. — 648 с.
57. *Смогоржевська І. А.* Бібліографія українського визвольного руху 1917–1920 рр. на сторінках «Літопису Червоної Калини» / *І. А. Смогоржевська* // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — 2007. — № 584 : Держава та армія. — С. 126-128.
58. *Стеблій Ф.* Іван Кривецький — історик-державник / *Феодосій Стеблій* ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 2003. — 40 с.
59. *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919–20 рр. Частина 1 : (Політичний огляд) : з документами в тексті і додатках / *Юрко Тютюнник*. — Коломия ; Київ : накладом Вид-ва «Трембіта», 1923. — 99 с. — (Матеріали і замітки до історії визвольної боротьби ; кн. 1).
60. Українська делегація Східної Галичини в Ризі. — Відень : видання Уряду Преси й Пропаганди Зах. УНР, 1920. — 16 с.
61. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939 : бібліогр. покажчик. Т. 1 : 1914–1919 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника ; уклад.: *Л. І. Ільницька* (кер. проекту), *Т. М. Дубова, Л. Я. Кужель, Н. А. Рибчинська, Л. Т. Суц* ; передм. *М. М. Романюка* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2010. — 472 с.
62. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939 : бібліогр. покажчик. Т. 2 : 1920–1923 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника ; уклад.: *Л. І. Ільницька* (кер. проекту), *М. А. Ільницька, Л. Я. Кужель, Н. А. Рибчинська, Л. Т. Суц*, за участю *Т. М. Дубової* ; передм. *М. М. Романюка* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2012. — 804 с.
63. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939 : бібліогр. покажчик. Т. 3 : 1924–1927. У 2-х книгах. Кн. 1 : 1924–1925 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ наукової бібліографії ; уклад.: *Л. І. Ільницька* (кер. проекту), *Т. М. Дубова, І. А. Жеваженко, Л. Я. Кужель, І. В. Морозова, Н. А. Рибчинська, М. А. Шуварик* ; передм. *М. М. Романюка* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2015. — 448 с.
64. Українська мемуаристика 1914–1924 : (бібліографічний реєстр) / зібрав *Іван Калинович*. — Львів : накладом автора, 1925. — 32 с.

65. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліогр. видання / НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського ; редкол.: *О. С. Онищенко* (голова) та ін. ; уклад.: *А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Беляєва* та ін. ; наук. ред. *В. Ю. Омельчук*. — Київ, 2001. — 816 с.
66. *Федунь М. Р.* Вітчизняна мемуаристика в Західній Україні першої половини ХХ століття: історичні тенденції, жанрова специфіка, поетика : монографія / *М. Р. Федунь*. — Івано-Франківськ : вид-во Прикарпатського національного ун-ту ім. В. Стефаника, 2010. — 452 с.
67. *Федунь М. Р.* Українська мемуаристика в Галичині кінця ХІХ — початку ХХ століття: жанрово-стильові особливості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / *Федунь Марія Романівна* ; Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2001. — 20 с.
68. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. / *Павло Христюк* ; Український Соціологічний Інститут. — Т. 1. — Відень, 1921. — 152 с. — (Українська революція: Розвідки і матеріали ; кн. 1) ; Т. 2. — 1921. — 204 с. — (Українська революція: Розвідки і матеріали ; кн. 2) ; Т. 3. — 1921. — 160 с. — (Українська революція: Розвідки і матеріали ; кн. 3) ; Т. 4. — 1922. — 192 с. — (Українська революція: Розвідки і матеріали ; кн. 4).
69. *Цьокан І.* Від Денікіна до більшовиків : фрагмент споминів з Радянської України / *Др. Іл. Цьокан*. — Відень : видання «Українського Прапора», 1921. — [2], 19 с. — (Українські мемуари).
70. *Чайковський А.* Чорні рядки : мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919 / *Др. Андрій Чайковський*. — Львів : Видавнича Кооператива «Червона Калина», 1930. — 119 с.
71. *Чайковський І.* Наша мемуаристика / *І. Чайковський*. — Мюнхен : Український технічно-господарський інститут, 1966. — 36 с.
72. *Шанковський Л.* Нарис української воєнної історіографії. Частина І : до кінця 1939 р. / *Лев Шанковський* // Український історик (Нью Йорк ; Мюнхен). — 1970. — № 4 (28). — С. 67-75.
73. *Шухевич С.* Спомини з Української-Галицької Армії (1918–1920) / *С. Шухевич*. — Львів : видавнича кооператива «Червона Калина», 1929. — Ч. 1 : (Від листопада 1918 до квітня 1919). — 176 с. ; Ч. 2. — 176 с. ; Ч. 3. — 162 с. ; Ч. 4. — 164 с. ; Ч. 5 : (Від квітня 1920 до серпня 1920). — 147 с.